

Микола Кирюшко

ПОЛІВАРІАТИВНІСТЬ РОЗВИТКУ КУЛЬТУРИ ЯК СУСПІЛЬНА ЦІННІСТЬ В УКРАЇНІ ХХІ СТ.

*У статті розглядаються три основні варіанти розвитку культури українського населення в ХХІ ст.: моноетнічна культура, мультикультуралізм і демократична полікультурність. **Ключові слова:** соціальні орієнтації, культура, мультикультуралізм, полікультурність.*

***Kirushko M. Multitude Development in Culture as Social Value in Ukraine XIX centuries.** In article «Multitude Development in Culture as Social Value in Ukraine XIX centuries», written by Kirushko Mykola three basic variants of development of culture of the population of Ukraine in XXI century are considered: monoethnic culture, multyculturalism and democratic culture pluralism. **Keywords:** social orientations, culture, multyculturalism, democratic culture pluralism.*

За майже 20 років державного суверенітету в Україні відновилася і загалом відбулася традиційна колись множинність культур. У своїй повноті і багатстві після століть колоніальних

обмежень постала українська культура. Культурний простір для власного розвитку в Україні здобули представники народів, що традиційно мешкають на історичній території нашої країни — болгари, греки, караїми, мадяри, поляки, татари тощо.

Однак саме поступ національних культур спричинив появу різних тверджень про множинність видів культурних практик етноконфесійних спільнот. Відповідно, розпочалася наукова і громадська дискусія стосовно форм множинності культури, які виникли й означилися в Україні. До таких форм зазвичай відносять: 1) вищений, монопольний стан однієї культури; 2) рівне становище культур; 3) багатокультурність з українською культурою як її ядром, лідером культуротворчих процесів.

Монокультурність, пов'язана з монопольним пануванням однієї культури, означає інтеграцію нею практично всієї публічної сфери існування культур. За такого підходу інші культури відсуваються на периферію публічного простору, залишаючись у маргінальному стані у побуті, в локальних інститутах культури. Держава, якщо вона реально підтримує систему монокультурності, стимулює теле- і радіоканали до переходу на одну єдину мову, що породжує напруженість у мультимовному середовищі, активно втручається в інформаційну сферу з метою фокусувати її увагу на подіях, які відбуваються лише в одному культурному полі. Активну підтримку державою лише однієї культури зі сполученою з нею церквою етноконфесійні меншини сприймають як нетолерантність до них, відчують інформаційне приниження перед більшими мовними акторами.

Політика активної підтримки монокультурності, етноцентричні прагнення входять у конфлікт з сучасними європейськими цінностями, з ідеями громадянського суспільства. Результати виборів Президента України в 2010 р. підтвердили, зокрема, що неочікувано важливою виявилася проблема відносин українського культурного поля з культурою росіян, що мешкають протягом багатьох поколінь в Україні. Реальність виявилася такою, що росіяни в Україні дуже прагнуть до інформаційної і культурної спільності з російським народом, до церковного спілкування з ним. Тому дбайливе ставлення до російської культурної спадщини в Україні, переконливе доведення переваги оволодіння нашими росіянами українською мовою і культурою знімає багато політичних і культурницьких проблем.

Поляки в Україні на виході з лещат радянської інтернаціональної культури не стали носіями високої польської культури.

За останні десятиріччя поляків в Україні з польською культурою єднав хіба що костюл. А між тим українська культура історично складалася під могутнім впливом Польщі. Українці і поляки плідно взаємодіяли в культурі.

Євреї, які мешкають в Україні вже тисячу років, також взаємодіяли з українською культурою. Українське мистецтво збагачували єврейські музиканти, письменники, науку — вчені. Внесок до скарбниці української культури зробили й представники інших народів, які діяли на іншому релігійному ґрунті. Так, у процесі тривалих історичних контактів України з ісламським світом окремі елементи мусульманської цивілізації сусідніх народів увійшли до мови українців, до їх побуту, проникли у нашу культуру. Тюркські впливи простежуються навіть на рівні генофонду українців.

Досвід свідчить, що варіант штучної підтримки монокультурності спричиняє напругу у поліетнічному суспільстві, призводить до поглиблення регіоналізації і не відповідає поліконфесійному станові країни. Теоретично узгоджуються з ним інші культурні системи.

Мультикультуралізм є сучасною відповіддю на зростання релігійного багатоманіття. Мультикультуралізм звичайно визначають як теорію, практику і політику неконфліктного існування в єдиному соціокультурному просторі різнорідних культурних співтовариств. Це діяльність держави і громадянського суспільства, спрямована на розвиток і збереження в окремій країні культурних відмінностей, які для суспільства вважаються визначальними. Вихідний пункт мультикультуралізму — невідчужуваність прав колективних суб'єктів: етнічних, етноконфесійних і культурних груп. Це стан культурної множинності, за якого культури всіх згаданих груп посідають *рівне становище*, існують як рівні конкуренти, що не прагнуть до поглинання або витіснення один одного. Ідея мультикультуралізму (далі — МКМ) заснована на процедурі включення (інтродукування) до загального культурного поля на правах його рівноправних елементів культур місцевих народів та іммігрантів. МКМ виник як реакція на концепцію *melting pot* (плавильного котла), яка передбачала одержання на виході монокультурності як продукту злиття всіх наявних в країні культур в одну. Новітні концепції МКМ наголошують не просто на статичній рівності культур, а на політиці заохочення сталого зростання культурного багатоманіття, внутрішньої довершеності і самодостатності культур.

Проблему МКМ давно і плідно вивчають на Заході, в СРСП вона залишалася маловідомою, оскільки ніяк не пересікалася з соціалістичною культурою. Першими почали розробляти тему МКМ американські, канадські та австралійські автори, де МКМ виник як практика реагування на змішаний склад населення. Згодом до розробки теми долучилися дослідники з європейських країн, з яких у нас найбільш знаним є Поль Рікбор. Французький дослідник Ронан ле Коадік вивчає зародження трьох хвиль поширення МКМ, остання з яких пов'язана з національними меншинами та етнорелігійними групами, які піднімаються до рівня егалітаристських вимог. Усе це він розглядає на принципах США, Канади, Австралії, Західної Європи, Південної Африки. Англомовний автор Чандрен Кукатас у книзі «Теоретичні засади мультикультуралізму» обґрунтовує цілісну концепцію ліберального МКМ, який існує на двох рівнях: класичний ліберальний МКМ і його сучасний різновид. Він наводить 5 типів реакції державних структур на стан культурного багатоманіття: ізоляціонізм; асиміляторство; м'який МКМ; жорсткий МКМ; апартеїд. Широко відомими є теоретичні розробки російських авторів Владислава Галецького «Критична апологія мультикультуралізму» [1] і Володимира Малахова «Культурний плюралізм versus мультикультуралізм» [2]. Більшість цих та інших дослідників розглядають МКМ у трикутнику «лібералізм — мультикультуралізм — глобалізація». Тому для нас найбільш цікавою є публікація В. Галецького, в якій він подає дві базові моделі ставлення державного механізму до етнічних та етнорелігійних меншин: а) реальної підтримки багатоманіття їх культур; б) формального дотримання рівності між ними. Останніми роками група українських авторів також взялася до вивчення явища МКМ. Серед них — А. Колодій, В. Заболоцький, Л. Нагорна та інші.

Малодослідженим залишається релігійний аспект МКМ. Найчастіше цей аспект розглядають побіжно, дотично, в ряду з іншими аспектами МКМ. Релігію в контексті МКМ згадують, коли розглядають релігійні свята різних соціальних груп, їх звичаї, ритуальний одяг, символічний пласт культури, освіту, посвячення у владу, поведінкові норми та спосіб життя, культові зібрання. Особливості релігійної звичаєвості зачіпають, коли розглядають випадки толерантності чи нетерпимості щодо іммігрантів. Але навіть ці уривчасті відомості дозволяють зрозуміти, що МКМ безпосередньо пов'язаний з проблемою етноконфесійних меншин,

більш широко — з проблемою приїжджих. Причому йдеться і про малі етноконфесійні групи, які вже століттями мешкають на теренах України, і про іммігрантів, які сповідують релігії, не традиційні для країни перебування.

Процес глобалізації істотно вплинув на зміну конфігурації й суті міжетнічних і міжрелігійних відносин. Світ нині стає дедалі більш прозорим і взаємопроникним, у ряді країн Європи виразно означилися лінії конфліктної взаємодії між спільнотами з різними релігійними, національними і культурними традиціями. Проявами цього стали настрої національної упередженості і релігійної нетерпимості, які стають особливо помітними в тих європейських країнах, де існують великі мусульманські громади, що складаються переважно з вихідців з Туреччини та арабського світу. Разом з тим глобальний трансформаційний процес породжує і засоби до упередження і нейтралізації подібних дестабілізуючих явищ, зокрема пропонує демократичні процедури захисту релігійних і національних прав, а також утверджує систему цінностей, серед яких важливе місце належить культурному і релігійному плюралізму.

Зазначені процеси не оминули й Україну. В Україні за останні роки спостерігається повільне, але питоме збільшення етнічної та расової нетерпимості. Тому відомі українські дослідники В.Войналович і Т.Сенюшкіна досить часто звертають увагу на наявність в українському суспільстві прихованого занепокоєння щодо можливих конфліктів на етнічному, зокрема етнорелігійному ґрунті. Живильним середовищем для цих соціально-психологічних очікувань є наслідки нерозв'язаності ряду етнічних проблем, які дісталися Україні у спадок від СРСР, активне поширення масмедіа інформації про будь-які випадки загострення міжетнічних та міжрелігійних відносин в Криму у попередні роки, публікації матеріалів з ознаками етнічної ксенофобії та релігійної нетерпимості на шпальтах деяких вітчизняних видань. Усе це відбувається на тлі загальносвітових тенденцій — примноження потенціалу етнорелігійної конфліктності внаслідок загострення давніх і виникнення нових соціальних протиріч.

Очевидно, що ці складні процеси не могли не відбитися у суспільній свідомості українців, на особливостях їх соціальних цінностей, норм та психологічних установок щодо етнічних та релігійних взаємин. Від їхнього стану багато у чому залежать мирні відносини між членами суспільства з різною етнічною і релігійною ідентичністю. Український історик Ірина Данова наводить

дані, згідно з якими в нашій країні у 2005 р. було скоєно 4 напади з підозрою расового мотиву; в 2006 р. — 11 нападів з мотивів нетерпимості до чужинців; в 2007 р. — 63 напади; в 2008 р. — 70 нападів на іноземців. Проте ймовірна їх кількість є більшою, офіційно зафіксована менша їх частина, оскільки постраждали у багатьох випадках не звертаються до правоохоронних структур. З метою протидії цим явищам в Україні створено Міжвідомчу робочу групу з питань протидії ксенофобії, міжетнічній та расовій нетерпимості, розроблений і виконується план відповідних заходів [3]. На часі поширення серед українців традицій релігійної терпимості та національної толерантності. МКМ може стати одним із засобів проведення такої політики, оскільки МКМ саме й існує як ідеологія культурних світів, котрі *терплять* один одного. Цим і унаочнюється духовно-консолідуєча роль МКМ. Він сам є одним з аспектів толерантності, оскільки наголошує на необхідності паралельного існування культур з метою їх взаємного проникнення, збагачення і розвитку. Виховання толерантності є особливо важливим для українців, оскільки в нас націєтворення ще не завершилося і цінності нації поки що тільки складаються.

В Україні МКМ може бути корисним, оскільки відстоює права різних культур, захищає можливість існування різних поглядів, про які має знати все суспільство. Він обґрунтовує ідею *діалогу* як способу спільного існування різних культур. Це важливо, оскільки, за даними статистики, в українців спостерігається демографічний спад і для нормального функціонування економіки необхідною буде певна кількість іммігрантів з властивими їм різними етнорелігійними культурами. Відповідно, поставатиме питання: їх натуралізація відбуватиметься шляхом асиміляції чи узгодженого співіснування, яке пропонує МКМ? Український народ випробував на собі принади асиміляції і тому українці добре розуміють, що українська асиміляція мало чим відрізнятиметься від російської. МКМ в Україні є корисним і для місцевого російського і російськомовного населення, котре за 19 років так і не навчилося сприймати Українську державу як власну і часто оглядається на державу північну. Внаслідок чого один національний комплекс нашаровується на інший, одна ненависть підсилюється іншою. Однією з протиотрут цим негативним явищам є окремі ідеї МКМ. Україні він потрібний як парадигма суспільної думки про множинність поглядів, множинність укладів, багатство культур, про вміння і бажання слухати твого співгромадянина.

Безумовно, існують і контраргументи щодо МКМ в українських реаліях. Небезпідставними є побоювання, що МКМ, впроваджений в нашому національному виконанні, може спричинити руйнування віковичних підвалин традиційних культур. Та й змішування різних культурних компонентів може призвести до якогось усередненого продукту. Приведе впроваджений у нас МКМ до зниження чи підвищення загального культурного рівня населення — це також відкрите питання. Якщо Українська держава впроваджуватиме МКМ в культурне поле країни, то це стане не вигідним для вітчизняної культури у контексті сусідства з могутньою культурою близької Росії. В такому разі проголошення всезагальної рівності культур відразу поставить українську культуру у не вигідне становище, оскільки на сучасному етапі розвитку вона гостро потребує захисту і підтримки — і з боку держави, і з боку громадянського суспільства. А в умовах здійсненого українського МКМ безперечним лідером в Україні стане велика російська культура.

Висновки щодо МКМ. 1) У своєму глобалізованому, неоліберальному вигляді МКМ Україні не підходить. Його не сприймає й Українська православна церква як найбільша релігійна організація в нашій країні, яка, заперечуючи засади лібералізму, стійко стоїть за збереження національно-культурної і релігійної ідентичності народів, які живуть в Україні [4]. До того ж МКМ вимагає повної релігійної нейтральності держави, що на сучасному етапі розвитку суспільства, з врахуванням специфіки української ПК, є небажаним і навіть шкідливим. Перенесення МКМ в його цілісному вигляді на ґрунт українських реалій є непотрібним. 2) Більш доцільним видається обмежене застосування деяких принципів і елементів МКМ. Наприклад: праця держави і громадянського суспільства задля існування культур у стані рівності і рівноправ'я; відмова від порівняння культур і їхнього ранжування (культури слід пізнавати у власних категоріях і смислах шляхом рекурсії — описання об'єкта у термінах самого себе). 3) Релігійна складова МКМ нині помітно підсилюється, оскільки в розвинених країнах в умовах глобалізації роль національних держав падає, натомість зростає роль релігії як засобу збереження традиційної національної ідентифікації. Включена до секуляризованої системи культури, релігія вносить до неї ірраціональне, непізнаване науковими засобами ядро. 4) Системне розуміння релігійного способу національно-культурної ідентифікації «дозволить різноманітності і плюралізму стати силою, а не слабкістю, засобом співробітництва,

а не приводом для конфлікту. Справедливою тоді стає не вимога рівності можливостей для учасників життєвих практик, а увага до відмінностей в історії, релігії, способі життя індивідів і соціальних груп, які утворюють спільний соціальний простір» [5].

Принципи мультикультуралізму для української культури є, власне, ліками від небезпек її моноцентризму та регіоналізації. В Україні МКМ не може бути метою. Це лише інструмент для переходу до багатокультурності з безперечним домінуванням у ній української культури.

Багатокультурність з природним домінуванням. Мультикультуралізм забезпечує здійснення принципів толерантності і фактичної рівності у здобутті освіти і функціонуванні культур етнічних і етноконфесійних груп. Проте забезпечити утворення спільних для всього суспільства цінностей він не в змозі, хоча без цього неможливе становлення єдиного для всіх гуманітарного простору держави. Цій меті в сучасній Україні відповідає не виключна монополія однієї культури, а реальна багатокультурність з безумовним домінуванням української культури. Безперебійне функціонування цього комплексу забезпечуватиме держава. Державі належить: а) захищати цей цілком природний комплекс, його домінуючі й елементи; б) розвивати українську багатокультурність; в) підносити її до рівня світової за рівнем смислового спрямування; г) прищеплювати навички спільного існування колективних суб'єктів культуротворчості на одній території. Українська культура стає ядром нашої багатокультурності, її душею, смисловим стрижнем, вона забезпечить взаємодію між компонентами системи, підтримуватиме діалог між учасниками культурного процесу.

Рух до української багатокультурності розпочатий. Верховна Рада України 20 січня 2010 р. ратифікувала міжнародну Конвенцію про захист культурного розмаїття національних культур. Президент України В.Янукович у своїй промові 3 червня 2010 р. у Палаці культури «Україна» відзначив, що наша країна вже перебуває на шляху до консолідованої багатокультурної держави.

Загальні висновки. 1) ПК справляє і надалі справлятиме суперечливий вплив на процеси націє- і державотворення, чинитиме конструктивні і деструктивні впливи на життя держави, втілюватиме ідеали релігійної свободи і демократичні цінності. Вона і надалі залишатиметься полем геополітичних інтересів, що робить Україну відкритою і світовим досягненням, і глобальним небезпекам. Вона вже сьогодні є країною з наймасштабнішою в Європі

(якщо не враховувати євразійську Росію) багаторелігійністю. Це може бути підставою потерпати від різноманітних ускладнень, першовитокком яких є ПК, а може бути полігоном для набуття важливого для світу досвіду коректного впливу на складну систему багаторелігійності. Все залежатиме від якості державного управління.

2) У поліконфесійній країні держава не може обмежитися проголошенням релігійної свободи. В такій країні державі необхідна науково обґрунтована релігійна політика. Державі не може бути нецікаво — в якому напрямі розвиватиметься релігійна сфера? У чому зацікавлена держава — у стихійному морі конфесій? В розширенні ПК чи в русі країни до моноконфесійності? В асиміляції релігійних меншин православ'ям? У помісній церкві, яка об'єднає всі церкви східного обряду? На ці питання має дати відповідь зважена релігійна політика держави. Важливість такої вже визнають державні чинники [6]. За це ж виступають численні науковці.

Документ такого спрямування має містити визнання і констатацію моделі державно-церковних відносин — партнерської, патерналістської, обмежувальної. Очевидно, що в Україні вже стала реальністю партнерська модель таких відносин. Програма має бути спрямована на забезпечення уніфікованого застосування законів у всіх регіонах країни, що гарантуватиме дійсну рівність конфесій в країні, в регіонах якої існують різні, часом протилежні релігійні (церковні) симпатії або вподобання. Внаслідок фактичної нерівності на місцях особливо по-різному потерпають католики, протестанти, мусульмани. Необхідно визначитися стосовно соціальних вчень релігій, які мають свої власні державницькі концепції та юридичні системи (наприклад, іслам), стосовно сильної системної підтримки міжрелігійного діалогу. Документ має виходити не з вісі «Держава — Церква». Поліконфесійність стає фактором стабілізації, коли релігійна сфера є однією з вершин трикутника «Держава — громадянське суспільство — Церква». Відносини між державою і релігійними організаціями стають цілком стабільними і передбачуваними, коли спираються на діяльність світських інститутів громадянського суспільства. Очевидно, що в країні, яка швидко перейшла від масового атеїзму до масової релігійності, статус державних свят повинен бути наданий не одній церкві (православній) і не одній релігії, якщо в країні є динамічно зростаюча мусульманська спільнота. Досі невизначеною залишається позиція стосовно атеїстів: за повного визнання їх прав на свої переконання настав час визнати, що атеїзм не є корисним для суспільства фактором, який підтримує

тип особистості, орієнтований виключно на досягнення персональних інтересів. В умовах ПК зближення культур різних конфесій починається з визнання їх фактичної рівності і продовжується шляхом їх толерантного діалогу і співпраці. За ПК культури різних конфесій не повинні бути ізольовані по своїх храмах, всі вони важливі для українського суспільства, і тому держава забезпечуватиме їх необхідні комунікаційні та організаційні можливості.

3. Використання конфесійного плюралізму на користь українського суспільства має бути забезпечене новою редакцією Закону України «Про свободу совісті і релігійні організації», який повинен забезпечити **фактичну рівність усіх релігійних течій**, яка у практичному житті досить часто порушується працівниками місцевих органів влади, залежно від регіону і пануючих там релігійних традицій. Від релігійних уподобань місцевих чиновників вирішальною мірою залежить *землевідведення* для «своїх» та «чужих» релігійних організацій, надсилання чи не надсилання запрошень релігійним лідерам в офіційних урочистостях і прийомах, подання документів стосовно державних нагород. Норма нової редакції Закону України «Про свободу совісті і релігійні організації» має *запобігати відкритій демонстрації державними посадовцями своїх конфесійних орієнтацій і симпатій*, прихильності до обраних ними або традиційно звичним для їхнього родинного побуту церков. **Публічно демонструвати вищі посадовці мають лише рівне ставлення до всіх церков і релігійних організацій**, які мають державну реєстрацію. Надання переваги службовцями місцевих органів влади окремим конфесіям містить у собі загрозу регіоналізації.

4. Запобіжники антисуспільного використання конфесійного плюралізму можуть бути віднайдені лише **на основі твердих і чітких знань** про латентні, приховані процеси у релігійному середовищі, одержаних шляхом **наукового моніторингу**. Зокрема, державні чинники ще не усвідомили **всесвітнього, глобального, потужного впливу ісламського світу**, через що не звертають уваги українських науковців до максимально уважного вивчення явища радикалізації ісламського середовища. Україна залишається останньою чи, можливо, передостанньою країною Європи, яка ще не має наукових програм або інституцій, які б зосередили свої зусилля на поглибленому вивченні ісламу як найбільш динамічної складової у сучасних світових процесах.

5. Зміцненню атмосфери конфесійного плюралізму сприятиме урядова підтримка **святкування Всесвітнього Дня релігій**, за-

провадженого ООН ще в 1952 р. Від владних інституцій залежить вирівнювання диспропорцій у сфері **визнаних державою релігійних свят**. На сьогодні до рангу таких віднесено *лише свята православ'я*. Піднесення до такого рангу хоча б одного свята католиків і мусульман стане серйозним кроком держави до зрілого конфесійного плюралізму.

6. Державні службовці будь-яких рангів надалі мають **утримуватися від будь-яких кроків щодо прискорення становлення помісної Церкви в Україні**. Христос не творив Свою Церкву як організацію або установу, яку можна реорганізувати, перейменувати, скоротити тощо. Церква — це не інституція типу міністерства. Вона має боголюдський характер, її главою є не призначений урядом керівник, а сам Господь Ісус Христос. Ця ситуація виключає нині, у XXI ст., можливість державних чинників здійснювати щодо Церкви звичні управлінські дії та рішення. Об'єднання православних церков в Україні нині є нереальним, адже ґрунт для цього на сьогодні відсутній, як би того не хотіли владні структури та широка громадськість. Єдине, що може і повинна зробити держава: розпочати **тривалий процес зближення мирян**, орієнтованих на різні юрисдикції. У цій справі державі необхідна експертна допомога науковців — знавців Східного канонічного права — та наукових громадських організацій. Важливо також утриматися від помилкових рішень на кшталт утворення «єдиної української Церкви».

7. Потребує розробки правове забезпечення процесу **реституції**, надто у складних випадках, коли держава не забезпечує умов для повернення майна певній релігійній організації, як то відбувається нині щодо будівель Римсько-католицької церкви у Києві, Львові, в деяких інших містах.

8. З боку релігійних організацій важливо підтримувати громадські організації мирян як інструмент їх соціальної дії, а також висування активних мирян для участі у мажоритарній частині місцевих виборів 2010 р.

Зростання кількості християнських течій за дотримання зазначених умов надалі призводитиме не до протистояння між ними, а до зміцнення толерантного ставлення один до одного на основі зацікавлених зв'язків і діалогів, бажаним наслідком чого буде зміцнення стабільності у суспільстві і визнання кожною людиною права іншої на пошук свого шляху до Бога.

1. Галецький В. Критическая апология мультикультурализма // Дружба народов. — 2006. — № 2.

2. Малахов В. Культурный плюрализм versus мультикультурализма // Малахов В. Скромное обаяние расизма и другие статьи. — М.: Дом интеллектуальной книги, 2001.

3. Жданова І. Культурне розмаїття: багатство чи небезпека? // Урядовий кур'єр. — 2009. — 10 лютого.

4. Архиепископ Львовский и Галицкий Августин. Мультикультурализм, глобализация и неолиберализм // Пресс-служба Украинской православной церкви. Офіційний сайт Української православної церкви. www.pravoslavnye.org.ua

5. Кирабаев Н.С. Мультикультурализм // Глобалистика. Международный энциклопедический словарь / Гл. редакторы И.И. Мазур, А.Н. Чумаков. — Москва — Санкт-Петербург — Нью-Йорк: Изд. центр «Елима», Изд. дом «Питер», 2008. — С. 580–581.

6. Любчик В.П. Стратегія сучасної державної етноконфесійної політики: правові засади // Державно-конфесійні відносини в Україні: вітчизняний та європейський досвід. — К., 2009. — С. 71–76.